ISSN 2654-2366

# Archive

Archive Offprint

ARCHIVE

Open Access Scientific Journal

ISSN 2654-2366

**Volume 17(2) – 2021 Offprint**

Volume No: Archive Volume 17, Issue 2, 2021
Editor: K. Kalogeropoulos
Date: October 1, 2021


**Παραπομπή ως:** Καλλιάνου, Α. (2021). Η ελληνική οικονομία μετά την Επανάσταση, *Archive*, *17*(2), σσ. 83-103. DOI: 10.5281/zenodo.5528731

# Η ελληνική οικονομία μετά την Επανάσταση

Λέξεις-κλειδιά: *Αγροτική παραγωγή, Αστικός χώρος, Ατμοπλοΐα, Βιομηχανικές πόλεις, Βιοτεχνία, Εθνικές γαίες, Εθνική Τράπεζα, Ελληνική βιομηχανία, Ελληνική οικονομία, Ελληνικό εμπόριο, Έργα υποδομής, Θεσσαλικό ζήτημα, Ιστιοφόρος ναυτιλία, Προστάτιδες δυνάμεις, Πτώχευση, Σταφιδική κρίση*

**Αγγ. Καλλιάνου, Πολιτισμικές Σπουδές, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο**

**Abstract**

The Greek Revolution radically overthrew the existing Ottoman dominion from 1453 to 1821, with the immediate result of the creation of the new state, independent of the Ottoman Empire, with a homogeneous population, where the Greeks could exercise power and promote their interests. In this paper we will try to analyze the economic factors and how they contributed in the formation of the newly created Greek state, which was economically weak in relation to the northern regions and the eastern shores of the Aegean, but was open to trade. In the first period, given the replacement of the Ottoman rule, we will research the attitude that Foreign Powers maintained regarding the new kingdom of Otto. Also the development of opportunities offered to Greece by the global system and its inability to take advantage of them in time. Then we will examine the steps taken by the Greek state, from 1833 to 1870, in the various sectors of the economy and the infrastructure. During the second period, which lasts from 1870 to 1909, we will highlight the changes that are taking place in the economy and their impact on the social and political life of the country. It is the time when Greece begins to form their own capitalist system, the state is modernized and the borders are growing. After many political and economic adventures, the recovery of the economy is felt in the last years of the 19th century.

Η Ελληνική Επανάσταση ανέτρεψε ριζικά την υπάρχουσα από το 1453 ως το 1821 οθωμανική εξουσία, με άμεσο αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός νέου ανεξάρτητου με ομοιογενή πληθυσμό, όπου οι Έλληνες μπορούσαν να ασκήσουν εξουσία και να προάγουν τα συμφέροντά τους. Στο παρόν θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε τους οικονομικούς παράγοντες και πώς αυτοί λειτούργησαν στη διαμόρφωση του νεότευκτου ελληνικού κράτους, το οποίο ήταν οικονομικά καθυστερημένο σε σχέση με τις βόρειες περιοχές και τις ανατολικές ακτές του Αιγαίου, αλλά ήταν ανοικτό στις εμπορικές ανταλλαγές.

Στην πρώτη περίοδο, με δεδομένη την αντικατάσταση της Οθωμανικής κηδεμονίας από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, θα δούμε τη στάση που τήρησαν αυτές απέναντι στο νέο φτωχό βασίλειο του Όθωνα. Επίσης τις ευκαιρίες ανάπτυξης που πρόσφερε στην Ελλάδα το παγκόσμιο σύστημα και την αδυναμία της να τις εκμεταλλευτεί εγκαίρως. Στη συνέχεια θα εξετάσουμε τα δειλά βήματα που κάνει το ελληνικό κράτος, από το 1833 ως το 1870, στους

διάφορους τομείς της οικονομίας και τις υποδομές που δημιουργεί. Στη δεύτερη περίοδο, η οποία διαρκεί από το 1870 έως το 1909, θα επισημάνουμε τις αλλαγές που σημειώνονται στην οικονομία και τις επιπτώσεις τους στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας. Είναι η εποχή που η Ελλάδα αρχίζει να διαμορφώνει το δικό της καπιταλιστικό σύστημα, το κράτος εκσυγχρονίζεται και τα σύνορα μεγαλώνουν Μετά από πολλές πολιτικές και οικονομικές περιπέτειες, η ανόρθωση της οικονομίας γίνεται αισθητή τα τελευταία χρόνια του 19ου αι.

**Οι Μεγάλες Δυνάμεις και το νέο Ελληνικό κράτος**

Η σημασία του ελληνικού χώρου αναβαθμίστηκε εξαιτίας του ανταγωνισμού Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας για τη διαδοχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτού του ανταγωνισμού εγγράφηκε και η στάση τους απέναντι στην Ελληνική επανάσταση[1].

Στη δεκαετία του 1830 η προοπτική να διαδεχτεί η Ελλάδα την Οθωμανική αυτοκρατορία, ήταν αποδεκτή και εφικτή από τις Δυνάμεις[2]. Εθνολογικά και γεωπολιτικά επιχειρήματα θα μπορούσαν να νομιμοποιήσουν σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας μια ελληνική διαδοχή της οθωμανικής εξουσίας. Το ελληνικό στοιχείο που είχε απομείνει στην αυτοκρατορία είχε εθνική συνείδηση, πληθυσμιακό βάρος και τεράστια οικονομική ισχύ. Το 1830 οι Δυνάμεις είχαν περίπου ισοδύναμη επιρροή στην ελληνική πολιτική ζωή, επομένως όλες προσδοκούσαν οφέλη από μια ισχυρή Ελλάδα και όλες διεκδικούσαν «αποκλειστική επιρροή» πάνω στις ελληνικές κυβερνήσεις. Η εικοσαετής διάρκεια ανταγωνισμού των Δυνάμεων, συμπίπτει με τη βαθμιαία εξασθένιση της ευνοϊκής για την Ελλάδα γεωπολιτικής συγκυρίας[3]. Η κατ' αρχήν συμφωνία κατέληξε σε διαμάχη που δυσχέραινε τόσο την εξωτερική πολιτική της χώρας όσο και την οικονομική της ανάπτυξη. Γιατί οι Δυνάμεις, εκτός από τις πολιτικές τους παρεμβάσεις, χρησιμοποιούσαν και τον εκβιασμό των δανείων. Έτσι η Ελλάδα αποκλείστηκε από τα δυτικά χρηματιστήρια ως το 1878 και δεν μπόρεσε να δημιουργήσει εγκαίρως την οικονομική υποδομή που θα της έδινε τη δυνατότητα να παίξει το ρόλο της μικρής ακμαίας δύναμης[4]. Το 1840 ακολούθησε η βρετανική στροφή προς μια πολιτική ευνοϊκή για την Οθωμανική αυτοκρατορία, ενώ στα μέσα του 19ου αι. ο αναπτυσσόμενος σλαβικός εθνικισμός άρχισε να αμφισβητεί τις ελληνικές βλέψεις, αλλά και να προσφέρει εναλλακτικές λύσεις στις Δυνάμεις. Την ίδια εποχή φάνηκαν και οι δυνατότητες μιας σημαντικής μεταβολής και στην ίδια την Τουρκία, ενός εκσυγχρονισμού που θα ανέκοπτε την παρακμή και θα αναβίωνε ένα κράτος που θα μπορούσε να ελέγχει τα Στενά, προοπτική που θα μείωνε τη στρατηγική σημασία του ελληνικού κράτους[5].

---

[1] Μαρκέτος 1999, 173.

[2] Δερτιλής 1984, 14.

[3] Δερτιλής 1984, 15.

[4] Δερτιλής 1984, 16.

[5] Δερτιλής 1984, 17.

Η εξάρτηση της Ελλάδας από τις τρεις Προστάτιδες δυνάμεις, λειτουργούσε άλλοτε υπέρ της και άλλοτε εναντίον της, χωρίς να έχει άμεσα οικονομικά αίτια αλλά σαφείς οικονομικές επιπτώσεις[6].

## Η Ελλάδα στο παγκόσμιο σύστημα

Η ανεξάρτητη Ελλάδα διέθετε πολλά ευνοϊκά στοιχεία που θα μπορούσε να τα αξιοποιήσει και να τα συντονίσει με την εξέλιξη της παγκόσμιας οικονομίας. Από την άποψη των υλικών πόρων διέθετε εύκρατο κλίμα, γόνιμα εδάφη και ορυκτό πλούτο, ενώ σε σχέση με το κοινωνικό κεφάλαιο διέθετε σχετικά υγιή πληθυσμό με ναυτική παράδοση και επιχειρηματική πείρα που γνώριζε να καλλιεργεί το αμπέλι και την ελιά. Τέλος θα μπορούσε να επωφεληθεί από το τεράστιο κεφάλαιο των ομογενών και να εκμεταλλευτεί μια απέραντη οικονομική ενδοχώρα, την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Δυστυχώς όμως οι ρυθμοί του ελληνικού εκσυγχρονισμού ήταν βραδείς, ώστε εξουδετέρωσαν όλες τις δυνατότητες να συμβαδίσει η Ελλάδα με την εξέλιξη του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος[7]. Και όσο προχωράει ο 19ος αι. και η βιομηχανική επανάσταση ολοκληρώνει τη δεύτερη φάση της, οι ελληνικές δυνατότητες έχουν πλέον εξανεμιστεί[8]. Κάτω από τις διεθνείς συνθήκες ανταγωνισμού που διαμορφώνονται, οι επί μέρους τομείς παραγωγής δεν μπορούν πλέον ούτε να αξιοποιήσουν όσες αναπτυξιακές δυνατότητες διαθέτουν, ούτε να αποκτήσουν νέες. Η αναπτυξιακή αδυναμία διακρίνεται καθαρά σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους ακόμα και στην ασύμμετρη ανάπτυξη της ναυτιλίας σε σύγκριση με άλλους τομείς[9].

Όμως η καθυστέρηση δε σήμαινε και στασιμότητα. Μεταξύ του 1830 και 1910, η ελληνική οικονομία ανασυγκροτείται από τις καταστροφές της Επανάστασης και παρουσιάζει ένα έντονο οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό με παρουσία καπιταλιστικών στοιχείων. Η παραγωγή πολλαπλασιάζεται, το εμπόριο επεκτείνεται, τα εμπορικά και χρηματιστικά δίκτυα απλώνονται, οι πόλεις μεγαλώνουν, ο δημόσιος τομέας γιγαντώνεται, οι βιοτεχνίες πληθαίνουν και δημιουργούνται οι πρώτες πραγματικές βιομηχανίες. Όμως, η νέα ελληνική οικονομία δεν είναι ένας βιομηχανικός καπιταλισμός με διεθνείς ανταγωνιστικές δυνατότητες και αυτό δυσχέραινε τον τρόπο ενσωμάτωσης της χώρας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα[10]. Για να μετασχηματιστεί η οικονομία σε ένα βιομηχανικό καπιταλιστικό σύστημα, χρειάζεται να υπάρχει εργασιακό δυναμικό και σωρευμένο κεφάλαιο. Στην Ελλάδα του 19ου αι. οι παράγοντες αυτοί δεν συντρέχουν. Οι εργάτες μετανάστευαν στο εξωτερικό και το κεφάλαιο δεν επενδυόταν στην οικονομική υποδομή και τη μεταποίηση[11].

---

[6] Μαρκέτος 1999, 173.
[7] Δερτιλής 1984, 24.
[8] Δερτιλής 1984, 27.
[9] Δερτιλής 1984, 28.
[10] Δερτιλής 1984, 39.
[11] Δερτιλής 1984, 40.

**Περίοδος 1830-1870: Η δημιουργία της εθνικής οικονομίας**

Το τμήμα των Βαλκανίων που αποτέλεσε το νέο Ελληνικό κράτος αποτελούσε τυπική εκδοχή μεσογειακής οικονομίας. Τοπικές ανοικτές οικονομίες, κοινωνίες κινητικές, με τις ιδιαίτερες πτυχές, ιδίως σε θεσμικό και πολιτισμικό επίπεδο, που είχε διαμορφώσει η μακραίωνη Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ένα χαρακτηριστικό των εδαφών που περιήλθαν στο νεοελληνικό κράτος ήταν ότι δεν περιλάμβαναν κανένα από τα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου[12]. Το Ναύπλιο, η Αθήνα, η Πάτρα αλλά και νέες πόλεις, όπως η Ερμούπολη και ο Πειραιάς θα επωμιστούν το βάρος της αναδιοργάνωσης τη οικονομίας και των κοινωνικών μετασχηματισμών. Στην οικονομία του Ελληνικού Βασιλείου κυριαρχεί ο αγροτικός χώρος, με πρωταγωνιστή την κορινθιακή σταφίδα. Το εμπόριο εξακολουθούσε να είναι ο προνομιακός χώρος δράσης των Ελλήνων επιχειρηματιών. Η χρηματοδότηση της αγροτικής παραγωγής μέσω δανεισμού και η ναυτιλία απασχολούσαν τα εγχώρια κεφάλαια, ενώ τα κεφάλαια της Διασποράς περιορίζονταν στον ευεργετισμό. Ο ρόλος του κράτους στην οικονομία αυτή ήταν σημαντικός μέσω του φορολογικού μηχανισμού και των κρατικών δαπανών[13]. Μια δαπανηρή εξωτερική αλυτρωτική πολιτική, ο αποκλεισμός από τον εξωτερικό δανεισμό λόγω αδυναμίας αποπληρωμής των δανείων της Επανάστασης, η καθυστέρηση στην είσπραξη φόρων, κατέστησαν το ελληνικό κράτος εξαρτημένο από τον εξωτερικό δανεισμό και φειδωλό στη χρηματοδότηση των απαραιτήτων δημοσίων έργων. Ωστόσο, το κράτος αυτό τοποθετήθηκε με αποφασιστικότητα στην τροχιά του εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας, στη στήριξη της βιομηχανίας και τη δημιουργία νέων πόλεων[14].

***Η αγροτική παραγωγή και η Εθνική Τράπεζα***

Ο πληθυσμός που περιέλαβε η νεοσύστατη ελληνική επικράτεια ήταν γύρω στις 750.000.Το σύνολο του αγροτικού πληθυσμού ξεπερνούσε τα 2/3 του πληθυσμού της επικράτειας και διατηρούσε τις θεμελιώδεις κοινωνικές δομές που είχε πριν την Επανάσταση[15].

Η ελληνική οικονομία βασιζόταν κυρίως στην αγροτική παραγωγή, που αποτελούσε το βασικό συντελεστή του εθνικού εισοδήματος και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις έφταναν το 46% του εδάφους. Το δεύτερο σημαντικό γνώρισμα της αγροτικής οικονομίας ήταν το μεγάλο ποσοστό της κρατικής ιδιοκτησίας[16]. Το ελληνικό κράτος εθνικοποίησε τις οθωμανικές γαίες αλλά, αφού διέθεσε ένα πολύ περιορισμένο μέρος τους σε πρώην αγωνιστές, διατήρησε σχεδόν το σύνολο στη δική του ιδιοκτησία. Άφησε όμως την *de facto* χρήση και την ελευθερία μεταβίβασης μεταξύ ιδιωτών, των εθνικοποιημένων γαιών στους αγροτικούς πληθυσμούς, επιβάλλοντας ως ανταπόδοση έναν επιπρόσθετο φόρο επί της παραγωγής. Εθνική γη λοιπόν για όλους, έναντι ιδιαίτερων φόρων· λύση

[12] Αγριαντώνη 2003, 61.
[13] Αγριαντώνη 2003, 62.
[14] Αγριαντώνη 2003, 63.
[15] Πιζάνιας 2003, 85.
[16] Δημητρακόπουλος 1977, 194.

που δημιουργούσε ένα καθεστώς μικρής οικογενειακής ιδιοκτησίας[17], (κατά μέσο όρο 30 στρ.)[18].

Η γεωργία είχε υποστεί σημαντικές καταστροφές κατά τη διάρκεια του Αγώνα και της εμφύλιας διαμάχης[19]. Το τέλος της Επανάστασης βρήκε τον αγροτικό πληθυσμό σε κατάσταση παραγωγικής ένδειας. Το κεφάλαιο που είχε υποστεί τις σημαντικότερες καταστροφές ήταν το ζωικό. Η κτηνοτροφία όμως γρήγορα αποκαταστάθηκε και συνέβαλε στην παραγωγή του εθνικού πλούτου σχεδόν ισάξια με τις εμπορευματικές καλλιέργειες[20]. Με την αποκατάσταση της ειρήνης οι αγρότες μπόρεσαν να αφιερωθούν πλέον στην καλλιέργεια της γης[21]. Τα γεωργικά προϊόντα παράγονταν σε σημαντικές ποσότητες ώστε να καλύπτουν τις εσωτερικές καταναλωτικές ανάγκες και να εξάγονται τα πλεονάσματά τους στο εξωτερικό· η αυτοκατανάλωση καθόριζε το βαθμό εμπορευματοποίησης της αγροτικής παραγωγής[22].

Στη γεωργία όπως και στην κτηνοτροφία παρατηρούμε μια εντυπωσιακή ποσοτική ανάπτυξη. Η παραγωγή ιδίως των δημητριακών διπλασιάστηκε και έφτασε το 1860 να καλύπτει το 80% των καλλιεργούμενων εδαφών. Αλλά η συμμετοχή τους στη συνολική αξία της αγροτικής παραγωγής περιοριζόταν στο 39%[23]. Το πρόβλημα οφειλόταν κυρίως στις πρωτόγονες μεθόδους σιτο-καλλιέργειας. Στις περισσότερες περιοχές της χώρας το ησιόδειο άροτρο ήταν το μόνο που χρησιμοποιείτο, ακόμα και στον προχωρημένο 19ο αι. Οι συνθήκες αυτές οδηγούσαν τους ακτήμονες, ακόμα και τους μικροϊδιοκτήτες σε μια μόνιμη απειλή σιτοδείας ή και λιμού, και τους εξωθούσαν στην αποδημία[24]. Η πιο σημαντική αναδιάρθρωση αφορούσε στην ανάπτυξη εμπορευματικών καλλιεργειών. Τα αμπέλια, η σταφίδα, το λάδι, ο καπνός, τα σύκα, το βαμβάκι κ.ά. το 1860 κάλυπταν το 20% των καλλιεργούμενων εδαφών. Με εξαίρεση τη σταφίδα και τα ξερά σύκα που παράγονταν αποκλειστικά για να πουληθούν στις αγορές, οι καλλιεργητές πωλούσαν μόνο τα πλεονάσματα των προϊόντων, αφού είχαν αφαιρέσει τις ποσότητες που προορίζονταν για αυτοκατανάλωση[25].

Οι αγρότες καλλιεργούσαν τη γη με πρωτόγονες τεχνικές και υποτυπώδη εξοπλισμό. Μετά την αφαίρεση των σπόρων και του προϊόντος που χρειαζόταν για τη συντήρηση των καλλιεργητών, τους απόμενε ελάχιστο πλεόνασμα για να βελτιώσουν τις συνθήκες παραγωγής.[26] Το χρήμα για τον αγροτικό πληθυσμό ήταν σπάνιο αγαθό. Παρά τις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν με την ίδρυση του Ελληνικού κράτους και παρά την αύξηση της αγροτικής παραγωγής, οι αγροτικές οικογένειες αναπαρήγαν τις παλιές σχέσεις δανεισμού με ιδιώτες,

[17] Πιζάνιας 2003, 87.
[18] Πιζάνιας 2003, 91.
[19] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.
[20] Πιζάνιας 2003, 93.
[21] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.
[22] Πιζάνιας 2003, 90.
[23] Πιζάνιας 2003, 89.
[24] Δερτιλής 1984, 47.
[25] Πιζάνιας 2003, 89.
[26] Μαρκέτος 1999, 182.

συνήθως εμπόρους[27], οι οποίοι ασκούσαν το αποδοτικό επάγγελμα του τοκογλύφου αποσπώντας από τους γεωργούς επιτόκιο που κυμαινόταν συνήθως μεταξύ 15%και 45%.[28]Το Ελληνικό κράτος που δεν αγνοούσε τα δίκτυα του δανεισμού και τις επιπτώσεις τους στην παραγωγή και στο εμπόριο, προχώρησε στη δημιουργία μίας ελληνικής τράπεζας.

Η Εθνική Τράπεζα ιδρύθηκε το 1841. Ρητός στόχος της ήταν η διοχέτευση στην αγορά χαμηλότοκων δανείων για το εμπόριο και την αγροτική παραγωγή. Για τούτο η Τράπεζα πριμοδοτήθηκε με το προνόμιο έκδοσης τραπεζογραμματίων[29]. Τα χαμηλότοκα δάνεια δεν τα καρπώθηκαν οι μικροκαλλιεργητές, αλλά οι μικρέμποροι κατόρθωσαν να βρουν χαμηλότοκα δάνεια με ετήσιο επιτόκιο 8-10%. Τέλος, η Εθνική Τράπεζα άρχισε να δανείζει και το ίδιο το κράτος, και να επεκτείνει τις δραστηριότητές της εκτός από την Αθήνα, στα εμπορικά κέντρα της χώρας, δηλαδή την Πάτρα και την Ερμούπολη. Για να εδραιωθεί εκεί χρειάστηκε να παλέψει με τους τοπικούς εμπορικούς και πολιτικούς παράγοντες. Στο τέλος αναγκάστηκε να συμβιβαστεί με τους τοκογλύφους[30]. Οι έμποροι και οι χρηματιστές παρέχοντας στη Τράπεζα τις απαιτούμενες εγγυήσεις, δανείζονταν τραπεζικά κεφάλαια, τα ξαναδάνειζαν στους αγρότες και καρπώνονταν τη διαφορά μεταξύ του τραπεζικού επιτοκίου και της τοκογλυφίας. Η πολιτική αυτή επέτρεψε στους τοκογλύφους να διατηρήσουν τον έλεγχο της αγοράς, χρησιμοποιώντας τραπεζικά κεφάλαια και ο αρχικός σκοπός της Τράπεζας να χρηματοδοτήσει την παραγωγή και να σπάσει το δανειστικό μονοπώλιο των τοκογλύφων, εγκαταλείφθηκε[31].

### *Η εξέλιξη της βιοτεχνίας και οι νέες βιομηχανικές πόλεις*

Η Ελλάδα των συνόρων της Λαμίας διατήρησε το πλέγμα των βιοτεχνικών δραστηριοτήτων των προεπαναστατικών χρόνων. Στο πλέγμα αυτό περιλαμβάνονταν οι οικιακές βιοτεχνίες, οι πλανόδιοι τεχνίτες και οι βιοτεχνίες-εργαστήρια της πόλης[32]. Οι παραγωγικοί κλάδοι που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 19ου αι. είναι η υφαντουργία, η μεταξουργία, η βυρσοδεψία, η ναυπηγική[33].Στα μέσα του 19ου αι. διαφορετικοί μηχανισμοί συγκλίνουν στην αποδιάρθρωση των παραδοσιακών παραγωγικών συστημάτων και στον κόσμο της μεταποίησης, με έμφαση στον τομέα της μεταξουργίας. Η ζήτηση του μεταξιού αυξήθηκε στις αρχές του 19ου αι., χάρη στην ανάπτυξη της μεταξοϋφαντικής στην Ευρώπη και ιδίως στη γαλλική Λυών. Τα δύο πρώτα μηχανικά μεταξουργία ιδρύθηκαν στη Σπάρτη και τη Μεσσήνη στο τέλος της δεκαετίας του 1830[34]. Η σημαντικότερη όμως επένδυση έγινε στην Αθήνα το 1850, όταν μια αγγλική εταιρεία ίδρυσε στην περιοχή του σημερινού Μεταξουργείου,

[27] Πιζάνιας 2003, 95.
[28] Μαρκέτος 1999, 179.
[29] Πιζάνιας 2003, 97.
[30] Μαρκέτος 1999, 179.
[31] Δερτιλής 1984, 85.
[32] Αγριαντώνη 2003, 63.
[33] Αγριαντώνη 2003, 64.
[34] Αγριαντώνη 2003, 65.

ένα μεγάλο εργοστάσιο αναπήνισης του μεταξιού με μηχανήματα που μετέφερε από τη Λυών[35].

Το οθωνικό καθεστώς διαμόρφωσε την πολιτική του για τα οικονομικά πράγματα του νεοσύστατου κράτους σε μια εποχή ραγδαίων αλλαγών στον διεθνή ορίζοντα. Στο κλίμα αυτό εντάσσονται οι ατελέσφορες απόπειρες εφαρμογής του θεσμού του προστατευμένου «βασιλικού εργοστασίου» για την ανάπτυξη της βιομηχανίας[36]. Από τα μέσα του 1840 αρχίζει να εδραιώνεται η πεποίθηση ότι η βιομηχανία δεν μπορούσε να «ευδοκιμήσει» στην Ελλάδα[37]. Η πραγματική αρχή της ελληνικής βιομηχανίας τοποθετείται μετά τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου (1854/6) και η εμφάνισή της γενικά συνδέθηκε με τις συνθήκες της οικονομικής κρίσης και ειδικότερα με τη χρόνια κρίση της σταφίδας. Κάθε φορά που παρουσιαζόταν απούλητο πλεόνασμα σταφίδας, ακολουθούσε η δημιουργία οινοποιείων .Η πρώτη μεγάλη οινοποιητική βιομηχανία, ιδρύθηκε το 1850, στην Πάτρα[38].

Οι νέες πόλεις της Ελλάδας, πόλεις-λιμάνια, σε επαφή με τον διεθνή περίγυρο έμελλε να παίξουν τον πιο σπουδαίο ρόλο στις αλλαγές του 19ου αι.[39]. Η Ερμούπολη, στη Σύρο, αναδείχτηκε το σημαντικότερο αστικό-εμπορικό κέντρο της Ελλάδας στο πρώτο μισό του 19ου αι. Εκεί αναπτύχθηκε ένα πλήθος από βιοτεχνίες χάρη στο εργατικό δυναμικό και τις τεχνικές δεξιότητες που διέθετε ο κόσμος των προσφύγων[40], που εξυπηρετούσαν την πόλη, την ναυτιλία, τα διερχόμενα πλοία και εκμεταλλεύονταν τις ευκαιρίες που πρόσφερε ο διεθνής χαρακτήρας του λιμανιού. Σιδηρουργεία και χυτήρια, χαλκουργεία, σχοινοποιεία, χρωματοποιεία δούλευαν για το ναυπηγείο της Ερμούπολης, όπου φημισμένοι καραβομαραγκοί έχτισαν εκατοντάδες ιστιοφόρα. Η σημαντικότερη κίνηση στον χώρο αυτό, τον εξαρτημένο από την ναυτιλία, σηματοδοτεί ήδη μια αλλαγή εποχής: το 1861 ιδρύθηκε το πρώτο ατμοκίνητο μηχανουργείο-ναυπηγοεπισκευαστικός σταθμός (στο Νεώριο) της Εταιρείας της Ελληνικής Ατμοπλοΐας. Παράλληλα η βυρσοδεψία, με δέκα ατμοκίνητα εργοστάσια στην Ερμούπολη, εξελίσσεται στον δεύτερο μετά την μεταξουργία βιομηχανικό κλάδο της Ελλάδας, με εξαγωγικό προσανατολισμό[41].

Το λιμάνι του Πειραιά δέχτηκε οργανωμένο εποικισμό από Χιώτες στη δεκαετία του 1830 και εξελίσσεται στο πρώτο λιμάνι εισαγωγής σιτηρών. Έτσι στη δεκαετία του 1860 εμφανίζεται εδώ δυναμικά η αλευροβιομηχανία και ταυτόχρονα ένα άλλο στρατηγικής σημασίας αγαθό, το βαμβάκι. Ο αμερικανικός εμφύλιος (1861-1865) πυροδότησε τις τιμές του βαμβακιού και προκάλεσε επέκταση της καλλιέργειας του στην περιοχή της Λιβαδειάς όπου

[35] Αγριαντώνη 2003, 66.

[36] Αγριαντώνη 2003, 67.

[37] Αγριαντώνη 2003, 68.

[38] Τσουκαλάς 1977, 80.

[39] Τσουκαλάς 1977, 83.

[40] Η Σύρος χάρη στους καθολικούς κατοίκους της δεν έπαθε τις καταστροφές των άλλων νησιών στη διάρκεια του Αγώνα. Πολλοί πρόσφυγες από τη Χίο και τα Ψαρά πρόσφεραν την πλούσια ναυτιλιακή πείρα τους στο νησί. Βλ. Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 95.

[41] Αγριαντώνη 2003, 69.

ιδρύθηκαν τα πρώτα υδροκίνητα εκκοκκιστήρια και νηματουργεία. Η εξαγωγή του βαμβακιού από τον Πειραιά έδωσε ώθηση για την ίδρυση εκκοκκιστηρίων και νηματουργείων στην πόλη(1868). Στο μεταξύ είχε ιδρυθεί το πρώτο μηχανικό μηχανουργείο από τον Γεώργιο Βασιλειάδη. Ο Πειραιάς βρισκόταν στο κατώφλι της βιομηχανικής εποχής. Καίριες δράσεις αποτελούν και οι πρώτες μεταλλευτικές επιχειρήσεις, που εγκαταστάθηκαν τη δεκαετία του 1860 στη Μήλο (θειωρυχεία) και στο Λαύριο (μεταλλεία μολύβδου)[42].

***Η ιστιοφόρος ναυτιλία***

Η ναυτιλία υπήρξε ο κύριος μοχλός ανάπτυξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το οποίο αναδείχτηκε στο κέντρο των θαλασσίων επιχειρησιακών δραστηριοτήτων όλων των Ελλήνων της Ανατολικής Μεσογείου[43]. Προς αυτή την κατεύθυνση το οθωνικό καθεστώς δημιούργησε την υλικοτεχνική και θεσμική υποδομή πάνω στην οποία στηρίχτηκε ο ελληνόκτητος στόλος. Η ελληνική επικράτεια χωρίστηκε σε ναυτικές περιοχές, δημιουργήθηκαν λιμεναρχεία, κατασκευάστηκαν και επισκευάστηκαν λιμάνια και δημιουργήθηκε φαρικό σύστημα στο Αιγαίο και το Ιόνιο[44]. Η άνθιση της ναυτιλίας στη Μεσόγειο στηρίχτηκε στα μεγάλα ιστιοφόρα και στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων, με προορισμούς που ξεπερνούσαν τα στενά όρια της Ανατολικής Μεσογείου, με προϊόντα που προέρχονταν από τη Μαύρη θάλασσα και την Αλεξάνδρεια[45]. Η ανάπτυξη της ελληνικής ναυτιλίας δεν θα είχε αγγίξει τα μεγέθη στα οποία έφτασε αν δεν υπήρχαν οι εμπορικές παροικίες και δεν είχε εξελιχθεί η νεοελληνική Διασπορά στη διάρκεια του 19ου αι. Οι νέοι πλοιοκτήτες ήταν ή ντόπιοι έμποροι ή μετανάστες από την Ελλάδα αλλά και Έλληνες της Τουρκίας, που τους ενθάρρυναν οι απόπειρες εκσυγχρονισμού της Αυτοκρατορίας, μετά το Τανζιμάτ του 1839[46]. Στον ναυτιλιακό χάρτη του Ιονίου και του Αιγαίου, οι ναυτότοποι[47] του Ιονίου και του Κορινθιακού συνιστούν την πιο σημαντική ναυτική περιοχή των Ελλήνων, στις δύο πρώτες δεκαετίες της ζωής του Ελληνικού Κράτους. Εδώ το Γαλαξίδι αποτέλεσε το μεγαλύτερο ναυτικό κέντρο εξυπηρετώντας συγχρόνως το ποντοπόρο εμπόριο αλλά και το εμπόριο με τη δυτική ενδοχώρα. Ας μην ξεχνάμε ότι τα Ιόνια νησιά, όπου η ναυτιλία δεν σταμάτησε ποτέ να ακμάζει, δεν ανήκαν στην ελληνική επικράτεια, μέχρι το 1864[48]. Από τους ναυτοτόπους του Αιγαίου, η Σύρος ήταν το Κυκλαδονήσι που γνώρισε μια άνευ προηγουμένου ναυτιλιακή και εμπορική ανάπτυξη μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους[49].

Ο εμπορικός όμως στόλος που ξαναχτίστηκε μετά την Επανάσταση ακολούθησε την ίδια παραδοσιακή μορφή τόσο οργανωτικά, όσο και

[42] Αγριαντώνη 2003, 70.

[43] Χαρλαύτη 2003, 105.

[44] Χαρλαύτη 2003, 106.

[45] Χαρλαύτη 2003, 107.

[46] Δερτιλής 1984, 32.

[47] Ναυτότοπος: τόπος που ανέπτυξε ιδιαίτερη παράδοση στη ναυτιλία. Βλ. Χαρλαύτη 2003, 110.

[48] Χαρλαύτη 2003, 111.

[49] Χαρλαύτη 2003, 112.

τεχνολογικά. Στο πεδίο της οργάνωσης και της οικονομικής συγκρότησης, ο μικροκαπιταλισμός ήταν ο κανόνας ενώ στο πεδίο της τεχνολογίας, ο κανόνας ήταν η εμμονή απαρχαιωμένων στοιχείων, όπως η μικρή χωρητικότητα, η χαμηλή ποιότητα υλικών και φυσικά η συνεχής κυριαρχία του ιστίου[50]. Έτσι στη δεκαετία του 1860, ο ελληνικός στόλος δεν περιελάμβανε ατμόπλοια, ώστε να μπορεί να είναι ανταγωνιστικός σε θάλασσες που διασχίζονταν από δυτικές ατμοπλοΐες[51].

***Το ελληνικό εμπόριο***

Ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά της οικονομίας του υπό κατασκευή Ελληνικού κράτους ήταν η τεράστια ανάπτυξη του εμπορίου, το οποίο αναπτύχθηκε με γοργότερο ρυθμό από τον αντίστοιχο των δυτικοευρωπαϊκών χωρών[52]. Η εύρυθμη λειτουργία του εμπορίου εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη φορολογία, το ταχυδρομείο, το τηλεγραφικό δίκτυο, την εμπορική νομοθεσία και την υλικοτεχνική υποδομή. Νέες ρυθμίσεις προωθούσαν την εύρυθμη λειτουργία των Εμποροδικείων, ενώ παράλληλα οργανώθηκαν τα Εμπορικά Επιμελητήρια (1836). Μετά το 1835, το κράτος άρχισε να συνάπτει εμπορικές συνθήκες με άλλα κράτη. Η επιβολή του νόμου του εμπορίου συναντούσε εσωτερικές αντιστάσεις καθώς η ληστεία, η πειρατεία, το λαθρεμπόριο εξακολουθούσαν να ταλανίζουν την καθημερινή ζωή. Στην Ελλάδα δεν υπήρχαν απαγορευτικοί όροι ούτε ιδιαίτερα υψηλοί δασμοί στη διακίνηση των εισαγομένων ή εξαγομένων προϊόντων[53]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του θεσμικού πλαισίου του εμπορίου είναι τα *διαπύλια τέλη* που θεσπίστηκαν το 1847. Η προώθηση των προϊόντων στο εσωτερικό της χώρας γινόταν με τις εσωτερικές εμποροπανηγύρεις ή ζωοπανηγύρεις. Το 1862 λειτουργούσαν 22 πανηγύρια στην Πελοπόννησο και στη Στερεά, ενώ την επομένη δεκαετία είχαν διπλασιαστεί[54].

Στη διάρκεια του 19ου αι. η Βρετανία ήταν η κύρια εμπορική δύναμη στην Ευρώπη με δεύτερη τη Γαλλία, όσον αφορά το μέγεθος των συνολικών εξαγωγών. Η Ελλάδα με μια αναιμική ποικιλία αγροτικών προϊόντων, με εξαίρεση τη σταφίδα, δεν παρουσίασε πλεονασματικό ισοζύγιο σε ολόκληρο τον 19ο αι.[55] Τα προϊόντα που εξάγονταν ήταν αποκλειστικά σχεδόν αγροτικά και η σταφίδα αποτελούσε το σπουδαιότερο είδος ανάμεσα στις εξαγωγές, ενώ το σιτάρι το κυριότερο εισαγωγικό είδος[56].

Κατά την περίοδο 1851-1864 οι εξαγωγές παρουσίασαν εντυπωσιακή αύξηση με ρυθμούς που προσέγγιζαν το 10% ετησίως. Πρώτη εισαγωγική χώρα για την Ελλάδα ήταν η Αγγλία από όπου εισάγονταν υφάσματα, νήματα και

---

[50] Δερτιλής 1984, 32.

[51] Δερτιλής 1984, 33.

[52] Μαρκέτος 1999, 178.

[53] Χατζηιωάννου 2003, 77.

[54] Χατζηιωάννου 2003, 78. Είδος δημοτικού φόρου ,στον οποίον υποβάλλονταν τα εισερχόμενα προς κατανάλωση σε μια πόλη εμπορεύματα, εγχώρια ή εισαγόμενα.

[55] Χατζηιωάννου 2003, 76.

[56] Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 97.

ακατέργαστα δέρματα. Ακολουθούσαν η Αυστρία (ξυλεία, σχοινιά, σίδηρος), η Γαλλία (ζάχαρη, υφάσματα, καφές), η Τουρκία (δημητριακά, ζώα, ξυλεία) και άλλες χώρες. Αλλά και στις εξαγωγές την πρώτη θέση κατείχε η Αγγλία με κύριο προϊόν, την κορινθιακή σταφίδα. Δεύτερο εξαγωγικό προϊόν ήταν τα κουκούλια στη Γαλλία, και από το 1858 σημαντική θέση στο εξαγωγικό εμπόριο κατέχει ο οίνος, ο παρασκευαζόμενος από την Αθηναϊκή Οινοποιία. Σημαντικά εξαγώγιμα προϊόντα ήταν το λάδι και τα σύκα με αγορές τη Ρωσία, την Αυστρία και την Τουρκία[57].

Η γενική ανάπτυξη του εμπορίου κατά την οθωνική περίοδο έχει αποδοθεί στην κινητοποίηση των κεφαλαίων της Διασποράς. Η οργάνωση του χρηματοπιστωτικού τομέα, οι Συριανές και Πατρινές Ασφαλιστικές Εταιρείες, η αγορά αστικών ιδιοκτησιών και αγροκτημάτων αλλά και η ίδρυση της Εθνικής Τράπεζας αποτελούσαν πόλο έλξης των κεφαλαιούχων. Ομοίως η εμπορική ανάπτυξη συνέβαλε και στην πληθυσμιακή συγκέντρωση από την εσωτερική μετανάστευση στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα[58].

### *Έργα υποδομής*

Με δεδομένη την ανυπαρξία υποδομής μετά την Τουρκοκρατία και τις καταστροφές του απελευθερωτικού αγώνα, το πρόβλημα που επωμίστηκαν ο Καποδίστριας και ο Όθωνας, ήταν τεράστιο. Ο Κυβερνήτης δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει το έργο του και μετά τις τρεις δεκαετίες της βασιλείας του Όθωνα, η βελτίωση της οικονομικής υποδομής ήταν περιορισμένη[59]. Η μόνη θετική προσπάθεια προς αυτήν την κατεύθυνση ήταν το 1859 η τηλεγραφική σύνδεση της Αθήνας με τις πρωτεύουσες των νομών[60] και το δίκτυο φωταερίου για τον φωτισμό της Αθήνας, με το κεντρικό εργοστάσιο στη συμβολή της Ιεράς οδού και της οδού Πειραιώς, το 1862[61]. Στα 29 χρόνια της πρώτης Δυναστείας κατασκευάστηκαν 400 χλμ. οδικού δικτύου που συμπληρώθηκαν με άλλα 205 χλμ., ως το 1872[62]. Στο τέλος της περιόδου ο Πειραιάς είχε συνδεθεί με την Αθήνα με την πρώτη σιδηροδρομική γραμμή της χώρας, η οποία κατασκευάστηκε το 1862-1869[63]. Η ανεπάρκεια επενδύσεων σε δημόσια έργα στερούσε την ελληνική οικονομία υποδομής, πάνω στην οποία θα μπορούσαν να χτιστούν μελλοντικές επενδύσεις[64].

### *Συμπεράσματα*

Παρακολουθήσαμε την οικονομική ιστορία του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους και πως αυτή διαγράφηκε στα σαράντα πρώτα χρόνια της ζωής του. Μετά την Επανάσταση οι Έλληνες προσπάθησαν να οικοδομήσουν το μέλλον τους με

57 Δημητρακόπουλος 1977, 181.
58 Χατζηιωάννου 2003, 81.
59 Δερτιλής 1984, 89.
60 Μαρκέτος 1999, 181.
61 Αγριαντώνη 2003, 71.
62 Δερτιλής 1984, 90.
63 Αγριαντώνη 2003, 70.
64 Δερτιλής 1984, 91.

βάση τα επιτεύγματα του Αγώνα, ενώ ταυτόχρονα αγωνίζονταν να ξεπεράσουν τις δυσκολίες που είχαν επισωρευτεί. Αμέσως μετά την απελευθέρωση η οθωμανική κηδεμονία αντικαταστάθηκε από το ευρωπαϊκό σύστημα που έγινε τώρα το κέντρο γύρω από το οποίο έπρεπε να περιστρέφονται όλες οι ελληνικές υποθέσεις. Τα δάνεια που χρειαζόταν το νεοσύστατο κράτος για να ξεπεράσει την οικονομική του καχεξία, έπρεπε να έχουν τις εγγυήσεις τους. Η δημιουργία εθνικής οικονομίας αποτέλεσε σταθερή επιδίωξη όλων των κοινωνικών ομάδων. Το κράτος διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία, με την πολιτική του στο διοικητικό και δημοσιονομικό τομέα, με τη δημιουργία μίας υποτυπώδους υλικοτεχνικής υποδομής αλλά και με επιτυχημένες εμπορικές συμφωνίες με Ευρωπαϊκές χώρες. Έτσι κατάφερε να επιτύχει την οικονομική ανάπτυξη που ενώ προχωρούσε με αργούς ρυθμούς έγινε αισθητή μετά το 1860. Συστατικά στοιχεία αυτής της ανάπτυξης ήταν η δημιουργία του εμπορικού στόλου, η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών και η αύξηση της αγροτικής παραγωγής. Η οικονομική άνοδος της Ελλάδας, όσο μέτρια κι αν ήταν συγκρινόμενη με την ανάπτυξη των Δυτικών χωρών, σημείωσε ωστόσο πραγματική πρόοδο και προετοίμασε την είσοδο της ελληνικής οικονομίας στην καπιταλιστική της μορφή.

**Περίοδος 1870-1909**

Η περίοδος 1870-1909 είναι η εποχή κρίσιμων αλλαγών για την ελληνική κοινωνία και οικονομία. Είναι η εποχή της καπιταλιστικής οικονομίας στην Ελλάδα με βασικά γνωρίσματα την εκβιομηχάνιση, την αστικοποίηση, τις νέου τύπου κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Με τη ραγδαία ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου η ελληνική οικονομία ευαίσθητη στις διεθνείς διακυμάνσεις, παρακολουθούσε το διεθνή ανοδικό οικονομικό κύκλο των μέσων του 19ου αι., ο οποίος διαγράφηκε με δύο κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας –τη Μεγάλη Ύφεση του λήγοντος 19ου αιώνα και την *belle epoque*, του αρχόμενου 20ού αιώνα[65]. Οι εξελίξεις της ελληνικής οικονομίας διαγράφουν δύο ευδιάκριτους κύκλους οι οποίοι συμβαδίζουν με τους κυματισμούς της διεθνούς οικονομίας. Ο πρώτος κύκλος καλύπτει την περίοδο 1875-1898 εγκαινιάζεται με την εμπορική κρίση, απόηχο της διεθνούς ύφεσης, εξελίσσεται με τη διακοπή των ανταλλαγών στην ανατολική Μεσόγειο, λόγω του Ρωσοτουρκικού πολέμου (1876-1878), η επακόλουθη ύφεση διακόπτεται τα έτη 1880-1882 και η περίοδος των ανωμαλιών ολοκληρώνεται με την πτώχευση του 1893 και την κατάρρευση του σταφιδεμπορίου, ενώ οι απόηχοι της ύφεσης φτάνουν ως τον πόλεμο του 1879. Στην περίοδο αυτή δεσπόζει η φυσιογνωμία του Χαρίλαου Τρικούπη. Ο δεύτερος κύκλος, που χαρακτηρίζεται η *belle epoque* του ελληνικού κράτους, εγκαινιάζεται με την τακτοποίηση της δημοσιονομικής εκκρεμότητας, με την εγκατάσταση Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, ενώ η ανάκαμψη γίνεται αισθητή σε όλους τους τομείς στα τελευταία χρόνια του 19ου αι. Την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. καταγράφονται κάποιες οικονομικές διαταραχές και ο κύκλος κλείνει με μια εκτεταμένη κοινωνικοπολιτική αναταραχή, το κίνημα στο Γουδί, το 1909[66].

[65] Αγριαντώνη 2003β, 55.
[66] Αγριαντώνη 2003β, 57.

### *Η συγκρότηση του ελληνικού καπιταλισμού – βιομηχανία*

Το πρώτο κύμα εκβιομηχάνισης εμφανίζεται στις αρχές της δεκαετίας του 1870 και αφορά στην παραγωγή τροφίμων, βαμβακερών νημάτων και υφασμάτων[67]. Η εγχώρια βιομηχανία παρουσιάζει πολύ βραδεία πρόοδο και ένας από τους κυριότερους λόγους ήταν η έλλειψη δασμολογικής προστασίας που θα επέτρεπε στις νεαρές ελληνικές βιομηχανίες να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό των ξένων προϊόντων. Μόλις το 1871 νομοθετήθηκαν ορισμένες προστατευτικές διατάξεις για την υποστήριξη των κλάδων της ατμοκίνητης βιομηχανίας. Γύρω στο 1875 στην Ελλάδα λειτουργούσαν 95 ατμοκίνητα εργοστάσια[68] και τρία χρόνια αργότερα, ο αριθμός των ατμοκίνητων βιομηχανικών μονάδων αυξήθηκε σε 108[69].

Οι ρυθμοί ανάπτυξης της βιομηχανίας γύρω στο 1880 δεν ήταν υψηλοί και δεν παρατηρείται ουσιαστική συγκέντρωση κεφαλαίων στην βιομηχανία[70]. Η καθυστέρηση της βιομηχανίας ήταν αλληλένδετη με την συγκέντρωση σε παραγωγικούς τομείς που δεν άφηναν μεγάλα περιθώρια κέρδους[71] και η έλλειψη κρατικών κινήτρων έστρεφε το περιορισμένο επενδυτικό κεφάλαιο σε πιο αποδοτικούς τομείς[72]. Αξιοποιήθηκαν κυρίως εγχώρια κεφάλαια[73]. Το παροικιακό κεφάλαιο δεν εμφανίζεται στις εκκολαπτόμενες βιομηχανικές επιχειρήσεις κατά το τελευταίο τρίτο του 19ου αι. και δεν λειτούργησε ως άξονας ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, αλλά προσανατολίστηκε σε αντιπαραγωγικές δραστηριότητες. Έτσι αποστέρησε την ελληνική βιομηχανία από την πρώτη της αντικειμενική δυνατότητα να οδηγήσει την οικονομία της χώρας σε κάποια «απογείωση»[74].

Οι μεταπτώσεις της βιομηχανικής πορείας κατά τα έτη 1883-1893, προσδιορίστηκαν από τη διεθνή κρίση αλλά και από ειδικότερους παράγοντες που ανάσχεσαν την επέκταση της βιομηχανίας. Η κρίση όμως ξεπεράστηκε με την προστασία της εγχώριας αγοράς. Η βιομηχανική μετατροπή είχε κάνει σημαντικά βήματα[75].Η ανάλογη αύξηση της βιομηχανίας δυναμώνει την εργατική τάξη και οι πρώτες της εκδηλώσεις κάνουν την εμφάνιση της στην ελληνική κοινωνία. Οι γνώσεις μας για τη συγκρότηση των στρωμάτων που συνόδευαν την εκβιομηχάνιση είναι ελάχιστες. Έτσι, ως πρώτη στην ελληνική ιστορία απεργία, έχει καταγραφεί η απεργία των εργατών του ναυπηγείου και των βυρσοδεψών της Ερμούπολης, στα 1879[76].

---

[67] Μαρκέτος 1999, 185.
[68] Κωφός 1977, 311.
[69] Κωφός 1977, 312.
[70] Τσουκαλάς 1977, 55.
[71] Μαρκέτος 1999, 185.
[72] Κωφός 1977, 311.
[73] Μαρκέτος 1999, 185.
[74] Βεργόπουλος 1977, 56.
[75] Βεργόπουλος 1977, 81.
[76] Αγριαντώνη 2003β, 62.

Στο τέλος του 19ου αι. με την εξυγίανση του νομισματικού συστήματος και την υποτίμηση της δραχμής, ήρθε η ανάκαμψη της βιομηχανίας[77]. Η ανάπτυξη της εγχώριας παραγωγικής βάσης διαμόρφωσε νέα οικονομικά κέντρα .Η Αθήνα, ο Πειραιάς, η περιοχή της Βοιωτίας, είναι οι καινούριοι οικονομικοί άξονες με εμφανή πληθυσμιακή αύξηση[78]. Οι σύγχρονες βιομηχανίες της εποχής χαρακτηρίζονται από μονάδες μεγάλου μεγέθους και έντασης κεφαλαίου. Τα ορυχεία, οι σιδηρόδρομοι και τα ατμόπλοια εξυπηρετούνταν από τα μηχανουργεία του Πειραιά, της Σύρου και του Βόλου. Εμφανίστηκαν εργοστάσια ηλεκτρισμού, τσιμεντοβιομηχανίες και εργοστάσιο λιπασμάτων. Η πραγματική όμως άνθιση της Ελληνικής βιομηχανίας δημιουργήθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο[79].

***Η άνοδος του αστικού χώρου***

Παρά τη δημογραφική αιμορραγία που προκάλεσε η υπερπόντια μετανάστευση, στο τέλος του 19ου αι., ο αστικός πληθυσμός αυξήθηκε σημαντικά. Το 1907, περίπου ένας στους τέσσερις κατοίκους της χώρας ζούσε σε πόλη άνω των 5.000 κατοίκων[80]. Τα αστικά κέντρα από τη μια διατηρούσαν τους παραδοσιακούς οικονομικούς και κοινωνικούς τους ρόλους ως εμπορικά και διοικητικά κέντρα, αλλά και περιστασιακά λειτουργούσαν και ως εστίες, τοπικά εξειδικευμένων βιοτεχνιών. Παράλληλα γίνονται δίαυλοι εισαγωγής οτιδήποτε νέου, γεγονός που αποτυπώνεται στη δομή και την υποδομή των αστικών κέντρων[81].

***Έργα υποδομής***

Το κοινοβουλευτικό καθεστώς παρέλαβε μια κληρονομιά βεβαρημένη στον τομέα των συγκοινωνιών[82]. Ως το 1882 μόνο 1.359 χλμ. αμαξιτών οδών είχαν κατασκευαστεί, από τα οποία τα 2/3 βρίσκονταν στα Ιόνια νησιά[83]. Η εντονότερη επενδυτική προσπάθεια του Κράτους, τον 19ο αι., έγινε κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του Τρικούπη στην πολιτική σκηνή και πριν την πτώχευση του 1893[84]. Ένα από τα πρώτα μέτρα των κυβερνήσεων του Τρικούπη, ήταν η σύναψη δανείου οδοποιίας 20.000.000 δρχ. από την Εθνική Τράπεζα. Ως το 1890 δαπανήθηκαν άλλα 30.000.000 δρχ. και το οδικό δίκτυο ξεπέρασε τα 4.000 χλμ.[85].

Επί Τρικούπη αρχίζει να κατασκευάζεται και το σιδηροδρομικό δίκτυο. Την περίοδο 1897-1893, το Κράτος δανείστηκε τεράστια ποσά για την πραγματοποίηση αυτής της μεγάλης επενδυτικής προσπάθειας[86]. Με εξαίρεση το δίκτυο Αθηνών-Πειραιά, που λειτουργούσε από το 1869, ως το 1892

---

77 Μαρκέτος 1999, 185.
78 Βεργόπουλος 1977, 81.
79 Μαρκέτος 1999, 186.
80 Αγριαντώνη 2003β, 57.
81 Μαρκέτος 1999, 176.
82 Δερτιλής 1984, 91.
83 Τσουκαλάς 1977, 50.
84 Δερτιλής 1984, 92.
85 Τσουκαλάς 1977, 51.
86 Δερτιλής 1984, 92.

δημιουργούνται 900 χλμ., και ως το 1909 που ολοκληρώνεται η κατασκευή του, καλύπτει 1.600 χλμ.[87]. Παράλληλα πολλαπλασιάστηκαν οι κατασκευές λιμενικών έργων, γεφυρών και φάρων ενώ Βελγική αποστολή ανέλαβε την αναδιοργάνωση της Τηλεγραφικής και Ταχυδρομικής Υπηρεσίας. Την ίδια περίοδο άρχισε η αποξήρανση της Κωπαΐδας[88] και η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου[89].

Και ενώ η κατασκευή έργων υποδομής θεωρήθηκαν προϋποθέσεις ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού, είναι αμφίβολο αν ενίσχυσαν την ταυτόχρονη δημιουργία μίας βιομηχανικής ανάπτυξης[90].

***Από το ιστίο στον ατμό και οι εμπορικές δραστηριότητες***

Η οριστική αντικατάσταση των ιστιοφόρων από τα ατμόπλοια που συντελέστηκε ανάμεσα στη δεκαετία του 1880 και στις παραμονές του Α΄ παγκοσμίου Πολέμου, μετέβαλε οριστικά τη φυσιογνωμία του θαλάσσιου εμπορίου. Ως το 1875 ο ελληνικός ιστιοφόρος στόλος βρισκόταν στο απόγειό του. Ακριβώς εκείνη τη στιγμή οι εξελίξεις κατέστησαν τα ατμόπλοια οικονομικά εκμεταλλεύσιμα σε όλους τους θαλάσσιους δρόμους του κόσμου[91]. Η ελληνική ιστιοφόρος ναυτιλία δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί την ατμοκίνητη ναυτιλία των ευρωπαϊκών χωρών. Σε ελάχιστο όμως χρονικό διάστημα, Έλληνες πλοιοκτήτες, κυρίως από τα Επτάνησα, τα νησιά του Αιγαίου και από τη Διασπορά, αγόραζαν μεταχειρισμένα ατμοκίνητα πλοία στην αρχή και τα παραχωρούσαν σε έμπειρους καραβοκύρηδες, με συμφωνημένο ποσοστό κέρδους. Το 1875 υπήρχαν 28 ατμόπλοια συνολικής χωρητικότητας 8.241 τόνων. Στα αμέσως επόμενα χρόνια το πλοιοκτητικό κεφάλαιο στράφηκε στην αγορά και τη ναυπήγηση νέων μονάδων που θα συναγωνίζονταν με επιτυχία τους εμπορικούς στόλους των μεγάλων ναυτικών χωρών. Οι εξαγωγές που το 1865 ανήλθαν σε 41, 4 εκατ. δρχ., το 1870 σημείωσαν κάμψη για να εμφανίσουν σημαντική άνοδο το 1875 στα 75, 7 εκατ. δρχ. Η περίοδος των πολεμικών γεγονότων που ακολούθησε επηρέασε αρνητικά τις ελληνικές εξαγωγές, οι οποίες ξαναβρήκαν τον ρυθμό τους μετά το 1879. Κύριο εξαγώγιμο προϊόν ήταν η σταφίδα, η οποία στη δεκαετία 1870-1880 κάλυπτε το μισό των εισπράξεων από εισαγωγές. Ανοδική πορεία σημείωσαν και οι εισαγωγές που ευνοήθηκαν από την ανεπάρκεια προστατευτικών δασμολογικών μέτρων. Η αύξηση των εμπορικών συναλλαγών ευνοήθηκε από το γεγονός ότι η επενδυτική δραστηριότητα των Ελλήνων, τόσο του εσωτερικού

---

[87] Μαρκέτος 1999, 181.

[88] Όταν ολοκληρώθηκε η αποξήρανση της Κωπαΐδας, μισόν αιώνα αργότερα, πρόσθεσε στην καλλιεργήσιμη γη 240.000 στρ. Βλ. Τσουκαλάς 1977, 52.

[89] Η διάνοιξη της διώρυγας που άρχισε το 1882 και εγκαινιάστηκε το 1893, περιόρισε στο μισό την απόσταση από τον Πειραιά ως τις Ιταλικές ακτές. Βλ. Τσουκαλάς 1977, 52.

[90] Δερτιλής 1984, 93.

[91] Χαρλαύτη 2003β, 91.

όσο και του εξωτερικού, στρεφόταν κατά κύριο λόγο στη μεσολάβηση, τον μεταπρατισμό και τη διαμετακόμιση[92].

Μετά το 1870 σημαντικές είναι οι εξαγωγές ορυκτών κυρίως μολύβδου από το Λαύριο και θείου από τη Μήλο που εξάγονταν στο Βέλγιο και στη Βρετανία[93]. Γενικά, όμως, τα προϊόντα του ελληνικού υπεδάφους, δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά σε μια διεθνή αγορά που είχε κυριαρχηθεί από Βρετανικές και Γαλλικές βιομηχανίες[94]. Μία θετική προσπάθεια για την άρση εμποδίων στον τομέα ορισμένων βιομηχανικών υλών σημειώθηκε το 1867 με την ψήφιση του νόμου« περί μεταλλείων και ορυκτών», ο οποίος είχε σκοπό να ενθαρρύνει τις ξένες και εγχώριες επενδύσεις στην εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου. Πράγματι σε λίγα χρόνια σημειώθηκε ένα πρωτοφανές ενδιαφέρον για την έρευνα και εκμετάλλευση του ελληνικού υπεδάφους. Το ενδιαφέρον υποκινήθηκε από το θόρυβο που δημιουργήθηκε κυρίως από το λεγόμενο «Λαυρεωτικό» ζήτημα που απασχόλησε την Ελλάδα για δύο χρόνια (1871-1873), έγινε αφορμή να παραιτηθούν δύο κυβερνήσεις, να επέμβουν ξένοι στα εσωτερικά της Ελλάδας και να χάσουν πολλοί Έλληνες τις περιουσίες τους[95]. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αι. το εξωτερικό εμπόριο της Ελλάδας είχε φτάσει στο μέγιστο σημείο της ανάπτυξής του[96]. Την περίοδο, όμως, της Διεθνούς Ύφεσης το σύνολο των ελληνικών εξαγωγών αλλά και εισαγωγών, θίχτηκε καίρια[97]. Η κάμψη του εξωτερικού εμπορίου συνεχίστηκε μέχρι το 1905. Μόνο από το 1906 και μετά η ελληνική οικονομία ξαναβρήκε το επίπεδο των εξωτερικών σχέσεων του 1882[98].

### *Εθνικές γαίες*

Ένα από τα βασικά επίδικα ζητήματα του 19ου αι., που επηρέασε την πορεία της εγχώριας οικονομίας, ήταν η νομική σχέση των αγροτών με τη γη που καλλιεργούσαν, καθώς επίσης και η τεχνική μορφή της καλλιέργειας[99].

Μετά την Ανεξαρτησία η γη των Οθωμανών αξιωματούχων και των θρησκευτικών ιδρυμάτων, πέρασε στην ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους με «το δικαίωμα του πολέμου»[100]. Έτσι δημιουργήθηκαν οι Εθνικές Γαίες. Οι Έλληνες γεωργοί παρέμειναν στα κτήματα με το νέο καθεστώς και σε αυτούς προστέθηκαν και άλλοι πρώην ακτήμονες ή καταπατητές[101]. Αυτοί μπορούσαν να είναι μικροϊδιοκτήτες που καλλιεργούσαν τη δική τους γη, μισθωτές των εθνικών γαιών ή μορτίτες[102]. Η καλλιέργεια της γης με πρωτόγονες τεχνικές

---

[92] Κωφός 1977, 311.
[93] Μαρκέτος 1999, 178.
[94] Δερτιλής 1984, 29.
[95] Κωφός 1977, 313.
[96] Βεργόπουλος 1977, 65.
[97] Βεργόπουλος 1977, 64.
[98] Βεργόπουλος 1977, 65.
[99] Μαρκέτος 1999, 181.
[100] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 79.
[101] Δερτιλής 1984, 76.
[102] Μαρκέτος 1999, 182.

κρατούσε των παραγωγή σε χαμηλά επίπεδα[103]. Εξάλλου, η επιβολή ενοικίου στους καλλιεργητές μέχρι το 1871 μείωνε τη δυνατότητα για περισσεύματα[104]. Από αυτό προκύπτει ότι οι επενδύσεις των γαιοκτημόνων και των μικροϊδιοκτητών στην αγροτική παραγωγή ήταν περιορισμένες[105].

### *Η σταφίδα*

Το αμπέλι, στην αρχή σπουδαίος παράγοντας ανόρθωσης των ερειπίων του 1821, έγινε πραγματική ευλογία μετά την καταστροφή των γαλλικών και ισπανικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα του 1866-1872 και πραγματική κατάρα με τη χρόνια κρίση υπερπαραγωγής μετά το 1892[106]. Η σταφίδα άρεσε πολύ στους Άγγλους που την έβαζαν στην πουτίγκα τους. Η Ελλάδα και κατεξοχήν η βόρεια και δυτική Πελοπόννησος, ήταν ο κύριος προμηθευτής τους[107]. Η επιδημία της φυλλοξήρας που κατέστρεψε τους αμπελώνες στη Γαλλία και στην Ιβηρική χερσόνησο δημιούργησε τεράστια προβλήματα στις γαλλικές οινοποιίες. Η ζήτηση των ελληνικών κρασιών και της σταφίδας αυξήθηκε κατακόρυφα. Στην Ελλάδα με τη συνεχή επανεπένδυση του αγροτικού πλεονάσματος, η παραγωγή του 1850 τετραπλασιάστηκε ως το 1870 και οκταπλασιάστηκε ως το 1890[108].

Το Κράτος είχε κάθε συμφέρον να ενθαρρύνει την αμπελοκαλλιέργεια, αφού αυτή δημιουργούσε εύπορους υπηκόους και απέδιδε μεγάλα φορολογικά έσοδα. Μεγάλο όμως μέρος των σταφιδοπαραγωγών περιοχών, το οποίο κάλυπταν οι Εθνικές Γαίες έμενε αναξιοποίητο. Και αυτό γιατί οι καλλιεργητές δεν είχαν διάθεση να επενδύσουν κόπο και χρήμα σε γη που δεν ήταν δική τους. Έτσι δημιουργήθηκαν ισχυρές πιέσεις για τη διανομή της γης στους αγρότες. Οι Εθνικές Γαίες μοιράστηκαν με νόμο του Κουμουνδούρου το 1871. Οι Έλληνες χωρικοί της εποχής αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες γης. Περίπου 350.000 οικογένειες επωφελήθηκαν από την πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση και καθώς η εργασία τους δεν αρκούσε να καλλιεργηθούν τα αμπέλια, εποχιακοί μετανάστες από την Ιταλία, τη Βουλγαρία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία έρχονταν να δουλέψουν σε αυτά[109]. Η επέκταση όμως των αμπελοκαλλιεργειών επηρέασε αρνητικά την παραγωγή των δημητριακών και από την εποχή εκείνη σημειώνεται το χρόνιο σιτικό έλλειμμα της χώρας με συνεπακόλουθο τη δαπάνη τεραστίων συναλλαγματικών αποθεμάτων για εισαγωγές[110]. Ακόμα και αιωνόβιοι ελαιώνες ξεριζώθηκαν τη δεκαετία του 1870 για να μετατραπούν σε αμπελώνες, γεγονός που μακροχρόνια είχε αρνητικό οικονομικό αποτέλεσμα[111].

---

103 Δερτιλής 1984, 68.

104 Δερτιλής 1984, 77.

105 Δερτιλής 1984, 68.

106 Δερτιλής 1984, 78.

107 Μαρκέτος 1999, 183.

108 Δερτιλής 1984, 78.

109 Μαρκέτος 1999, 183.

110 Το 70% του ξένου συναλλάγματος και του χρυσού που απέφερε στη χώρα η ετήσια εξαγωγή της σταφίδας, δαπανιόνταν στο εξωτερικό για την αγορά και εισαγωγή σιτηρών. Βλ. Πετρόπουλος και Κουμαριανού 1977, 31, επίσης Βεργόπουλος 1977, 67.

111 Δερτιλής 1984, 78.

Από τη δεκαετία του 1892 οι ελληνικές εξαγωγές σταφίδας στη Βρετανία αντιμετώπιζαν τον αυξανόμενο ανταγωνισμό άλλων χωρών[112]. Η ανάκαμψη της παγκόσμιας παραγωγής το 1895-1896 (όταν ξανάρχισαν να παράγουν οι νέες ευρωπαϊκές φυτείες και εισέβαλαν στη διεθνή αγορά τα αμπελουργικά της Καλιφόρνιας) συνέπεσε με την αύξηση της ελληνικής παραγωγής φέρνοντας καταστροφικά αποτελέσματα στις τιμές που απολάμβαναν οι Έλληνες παραγωγοί[113]. Από το 1893 ως τους Βαλκανικούς πολέμους η αμπελοκαλλιέργεια περιορίστηκε κατά το 1/10 αλλά και πάλι το 1/5 της παραγωγής έμεινε απούλητο. Οι σταφιδοπαραγωγοί, όμως, που είχαν αποκτήσει πλέον και πολιτική ισχύ, ανάγκασαν το Κράτος να λάβει δαπανηρά προστατευτικά μέτρα[114].

Η σταφιδική κρίση λειτούργησε καταλυτικά στον χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Νέα κοινωνικά κινήματα εμφανίστηκαν μεταξύ των σταφιδοπαραγωγών και διαδόθηκαν και σε άλλους κοινωνικούς χώρους. Η σταφιδική οικονομία εξασθένησε από την μαζική μετανάστευση που εγκαινιάσθηκε το 1890-1900 προς την Αμερική[115]. Από το 1890 ως το 1914 μετανάστευσαν στην Αμερική πάνω από 350.000 έλληνες εργάτες. Η μετανάστευση εντάθηκε μετά το 1890 και συμβάδισε κυρίως με την καταστροφή της σταφιδικής οικονομίας[116]. Παράλληλα εκδηλώθηκαν ρεύματα εσωτερικής μετανάστευσης, που οδήγησαν τους εργάτες στα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα και ιδίως στην Αθήνα και στον Πειραιά[117].

### *Το θεσσαλικό ζήτημα*

Ενώ η πρώτη αγροτική μεταρρύθμιση (1871) δημιούργησε ένα εκτεταμένο και κοινωνικά συντηρητικό στρώμα εύπορων μικροϊδιοκτητών[118], την περίοδο 1881-1895 στις νέο-απελευθερωμένες περιοχές της Θεσσαλίας και της Άρτας εμφανίστηκε στο προσκήνιο το πρόβλημα της μεγάλης γαιοκτησίας[119]. Η ελπίδα ότι η προσάρτηση της Θεσσαλίας θα έλυνε το πρόβλημα της αυτάρκειας στα δημητριακά διαψεύστηκε. Αντίθετα, μάλιστα, σημειώθηκε μείωση στην παραγωγή των σιτηρών. Οι λόγοι που οδήγησαν στη μείωση οφείλονταν στη διατήρηση του θεσμού των τσιφλικιών και στην υποβάθμιση της θέσης των κολίγων[120].

Μετά την Ανεξαρτησία, στη θέση των τσιφλικούχων Τούρκων είχε υπεισέλθει το ελληνικό κράτος και ο σχηματισμός των Εθνικών Γαιών είχε παρεμποδίσει το σχηματισμό μεγάλης ιδιοκτησίας και την συνακόλουθη προλεταριοποίηση των

[112] Μαρκέτος 1999, 183.

[113] Δερτιλής 1984, 79.

[114] Μαρκέτος 1999, 183.

[115] Πηγή του μεταναστευτικού ρεύματος ήταν επίσης και η Θεσσαλία. Βλ. Βεργόπουλος 1977, 85.

[116] Βεργόπουλος 1977, 85.

[117] Βεργόπουλος 1977, 68.

[118] Μαρκέτος 1999, 183.

[119] Βεργόπουλος 1977, 69.

[120] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 85.

αγροτών[121]. Οι πεδιάδες της Θεσσαλίας και της Άρτας ήταν τουρκικά τσιφλίκια και οι διεθνείς συμφωνίες βάσει των οποίων έγινε η προσάρτηση προέβλεπαν την πλήρη προστασία του συστήματος της επίμορτης αγροληψίας, με τα τσιφλίκια και τους εξαρτημένους κολίγους[122]. Πριν γίνει όμως η προσάρτηση, οι Οθωμανοί τσιφλικάδες φοβούμενοι πιθανή εθνικοποίηση των κτημάτων τους, έσπευσαν να πουλήσουν τα τσιφλίκια τους σε έλληνες κεφαλαιούχους, οι οποίοι υπεισήλθαν έτσι στα δικαιώματα των Οθωμανών. Οι νέοι τσιφλικάδες ενισχυμένοι από την αντικατάσταση του οθωμανικού καθεστώτος, (το οποίο αναγνώριζε μια σειρά από δικαιώματα στους κολίγους) από το καθεστώς της πλήρους αστικής ιδιοκτησίας που ίσχυε στην Ελλάδα, συγκροτούσαν μια ισχυρή συμπαγή μάζα μεγαλογαιοκτημόνων[123], οι οποίοι μετέβαλαν τις καλλιεργητικές σχέσεις εις βάρος των κολίγων ή των μορτιτών. Έτσι, για πρώτη φορά εμφανίζεται στην Ελλάδα ένα αγροτικό ζήτημα και το πρόβλημα για αναδασμό της γης που ταλανίζει την χώρα από τα πρώτα βήματα της ανεξαρτησίας μπαίνει σε νέα οξεία φάση[124].

Από την προσάρτηση μέχρι το 1896, οι κυβερνήσεις με επικεφαλής τον Τρικούπη ενδιαφέρθηκαν να ενισχύσουν την απόλυτη κυριότητα των ομογενών τσιφλικούχων, με άμεση συνέπεια την κατάπνιξη των κολιγικών δικαιωμάτων. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 ματαίωσε την επιχείρηση της κυβέρνησης του Δηλιγιάννη για λύση του προβλήματος[125]. Από το 1900 η Θεσσαλία δονείται από τους αγώνες των αγροτών, οι οποίοι από την πρώτη δεκαετία του 20ού αι. μετατρέπονται σε ένα δυναμικό αγροτικό κίνημα με πλατειά κοινωνική βάση[126]. Το 1910 έφεραν στο προσκήνιο, τα αιτήματά τους με την εξέγερση του Κιλελέρ. Το θεσσαλικό ζήτημα λύθηκε με τη δεύτερη αγροτική μεταρρύθμιση, η οποία ολοκληρώθηκε κατά τον Μεσοπόλεμο[127].

### *Οι νέες Τράπεζες*

Το πέρασμα από τον 19ο αι. στον 20ό αι. σήμανε μια εποχή αλλαγής στον τραπεζικό χώρο. Η δημιουργία νέων τραπεζών, έθεσε τις βάσεις του νέου τραπεζικού συστήματος και έβαλε τέρμα στη μονοκρατορία της Εθνικής Τράπεζας. Σπουδαίο ρόλο στη διαδικασία αυτή διαδραμάτισαν οι Έλληνες της Διασποράς με πρωταγωνιστές δύο σημαντικούς οικονομικούς παράγοντες των παροίκων: τον Ανδρέα Συγγρό και τον Εμμανουήλ Μπενάκη. Η είσοδος των ομογενειακών κεφαλαίων, στην Ελλάδα του 1870-1880, ανέδειξαν την Αθήνα σε κέντρο επιχειρησιακής δράσης, των Ελλήνων της Διασποράς[128]. Οι ομογενείς θα ιδρύσουν νέες Τράπεζες, (Γενική Πιστωτική Τράπεζα, Τράπεζα Βιομηχανικής Πίστεως, Τράπεζα Ηπειροθεσσαλίας) οι πιστώσεις των οποίων θα απορροφηθούν από τις σιδηροδρομικές εταιρείες και τα δημόσια έργα.

[121] Βεργόπουλος 1977, 70.
[122] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 86.
[123] Τσουκαλάς 1977β, 12.
[124] Μαρκέτος 1999, 184.
[125] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 88.
[126] Αρώνη-Τσιχλή 2003, 89.
[127] Μαρκέτος 1999, 184.
[128] Αγριαντώνη 2003β, 63.

Συγχρόνως θα διαδραματίσουν τον ρόλο του ενδιάμεσου στα δάνεια του ελληνικού δημοσίου[129].

*Τα δάνεια*

Όταν ο Τρικούπης ανέλαβε την διακυβέρνηση του κράτους(1875), η Ελλάδα με τον συμβιβασμό του 1878[130], είχε πρόσβαση στα διεθνή χρηματιστήρια σε μια εποχή ευνοϊκή για τη διεθνή κίνηση των κεφαλαίων[131]. Η προσφυγή στο δανεισμό ήταν προσφιλής πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων και ιδίως του Τρικούπη[132]. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και η προσάρτηση της Θεσσαλίας αύξησαν το εσωτερικό χρέος, και ο Τρικούπης κατέφυγε σε νέα δάνεια και στην αύξηση των φόρων για να άρει την αναγκαστική κυκλοφορία και να εκτελέσει τα δημόσια έργα του[133]. Μεταξύ 1879 και 1890 το ελληνικό κράτος συνήψε οκτώ δάνεια συνολικού ύψους 630 εκ. δρχ. και πέντε εσωτερικά, ύψους 65 εκ. δρχ.[134]. Από το συνολικό ύψος των δανείων 100 εκ. διατέθηκαν για στρατιωτικές δαπάνες και 120 εκ. για δημόσια έργα. Τα υπόλοιπα διατέθηκαν για την κάλυψη των προϋπολογισμών και την ίδια την εξυπηρέτηση των δανείων. Το φορολογικό σύστημα που εγκαινίασε ο Τρικούπης και στηρίχτηκε στους έμμεσους φόρους, ευνοούσε το κεφάλαιο και έπληττε τον λαό[135]. Οι σύντομες κυβερνήσεις του Δηλιγιάννη, παρά τα πρόσκαιρα δημαγωγικά μέτρα επιδείνωσαν την κατάσταση. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού αυξανόταν ολοένα και οι ελληνικές κυβερνήσεις εξαρτώνταν από την καλή θέληση των Ελλήνων και ξένων τραπεζιτών, οι οποίοι απαιτούσαν τη δημιουργία μίας Κρατικής Τράπεζας που θα συγκέντρωνε τα δημόσια έσοδα και θα εξυπηρετούσε το δημόσιο χρέος, κάτι που ούτε ο Τρικούπης, ούτε ο Δηλιγιάννης αποτόλμησαν[136].

***Η πτώχευση και η ανόρθωση***

Ο Τρικούπης, επανερχόμενος στην εξουσία τον Ιούνιο του 1892, προσπάθησε να εξασφαλίσει, χωρίς επιτυχία, νέο δάνειο, ενώ ταυτόχρονα ξεσπούσε η σταφιδική κρίση. Την 1η Δεκεμβρίου του 1893 ανακοίνωσε στη Βουλή την πτώχευση του ελληνικού κράτους. Τελικά, μετά την ήττα του 1897, η Ελλάδα αναγκάστηκε να δεχτεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, μιας επιτροπής από αντιπροσώπους των Δυνάμεων, η οποία θα επέβλεπε την καταβολή αποζημίωσης στην Τουρκία και την είσπραξη προσόδων για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού χρέους της χώρας. Υπό την επίβλεψη του Δ.Ο.Ε. επήλθε η «εξυγίανση» των ελληνικών οικονομικών, η οποία αποτυπώθηκε με την

---

[129] Αγριαντώνη 2003β, 64.

[130] Ως τότε η Ελλάδα αποκλειόταν από τα διεθνή χρηματιστήρια, λόγω του μη διακανονισμού των δανείων της Ανεξαρτησίας και των δύο πτωχεύσεων της 1826 και 1843. Βλ. Βεργόπουλος 1977, 78.

[131] Αγριαντώνη 2003β, 67.

[132] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[133] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[134] Αγριαντώνη 2003β, 68.

[135] Σβορώνος 1972, 103.

[136] Σβορώνος 1972, 104.

ανατίμηση της δραχμής[137]. Στις αρχές του 20ού αι. η ελληνική οικονομία με φανερή ανάκαμψη, πέρασε στη Βενιζελική περίοδο[138].

### *Συμπεράσματα*

Παρακολουθήσαμε τις διαδικασίες που συντελέστηκαν γύρω στο 1880 και τις συνιστώσες που δημιούργησαν την καπιταλιστική μορφή της ελληνικής οικονομίας. Οι δομές της χώρας υφίστανται βαθύτατες αλλοιώσεις και εμφανίζεται μια αναπτυξιακή και ανορθωτική πολιτική, που επιδιώκει την οικονομική μεταμόρφωση. Την εποχή αυτή το οικονομικό σύστημα της Ελλάδας κάνει μια σειρά από προσπάθειες να συντονιστεί με τη διεθνή καπιταλιστική οικονομία. Η βιομηχανική ανάπτυξη, η επιτάχυνση της αστικοποίησης, οι μετεξελίξεις στον καταμερισμό της εργασίας, η ταχεία αύξηση της νομισματικής ρευστότητας, η ταχύτητα αύξησης των εξαγωγών της σταφίδας, ο πολλαπλασιασμός των τραπεζοπιστωτικών ιδρυμάτων είναι οι ποιοτικοί σχηματισμοί που καταμαρτυρούν τις βαθιές τομές που συντελούνται στην αποδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας και μεταλλάσσουν το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Η ελληνική οικονομία οδεύει προς τον 20ό αιώνα με νέες ανορθωτικές τάσεις.

### **Βιβλιογραφία**


Αγριαντώνη, Χ. 2003, «Η Ελληνική Οικονομία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αγριαντώνη, Χ. 2003β «Η Ελληνική οικονομία» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Αρώνη-Τσιχλή, Κ. 2003, «Το αγροτικό ζήτημα» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Βεργόπουλος, Κ. 1977, «Ο ανανεωμένος εθνισμός», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Δερτιλής, Γ. 1984, *Ελληνική Οικονομία (1830-1910) και βιομηχανική Επανάσταση*, Αθήνα: Αντ. Ν. Σάκκουλας.

Δημητρακόπουλος, Ο. 1977, «Στροφή της κυβερνητικής πολιτικής προς την εσωτερική ανάπτυξη της χώρας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Κωφός, Ε. 1977 «Από το τέλος της Κρητικής επαναστάσεως ως την προσάρτηση της Θεσσαλίας» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Μαργαρίτης, Γ. Μαρκέτος, Σπ., Μαυρέας, Κ., Ροτζώκος, Ν. 1999, *Ελληνική Ιστορία: Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία*, τόμ. Γ', Πάτρα: Ε.Α.Π.

Πετρόπουλος, Ι., Κουμαριανού, Αικ. 1977, «Περίοδος βασιλείας του Όθωνος», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Πιζάνιας, Π. 2003, «Ο Αγροτικός κόσμος» στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Σβορώνος, Ν. 1972, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.


[137] Αγριαντώνη 2003β, 69.

[138] Αγριαντώνη 2003β, 70.

Τσουκαλάς, Κ. 1977, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Τσουκαλάς, Κ. 1977β, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη 1882-1895», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΔ', Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.

Χαρλαύτη, Τζ. 2003, «Ιστιοφόρος ναυτιλία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 4ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χαρλαύτη, Τζ. 2003β, «Η εμπορική ναυτιλία», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος , Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Χατζηιωάννου, Μ-Χ. 2003, «Το Ελληνικό εμπόριο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 5ος, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG